

ՅՈՒՐԵԼԵԱՆ**ՍԿԻՒՏԱՐԻ ՍՈՒՄԱԿԸ****(Պետրոս Դուրեանի ծննդեան 170-ամեակի առթիւ)**

Իսկ աննըշան եթէ մընայ
Երկրի մէկ խորշն հողակոյրն իմ,
Եւ յիշատակս ալ թառամի,
Ա՛հ, այն արեւն ես կը մեռնիմ...:

ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ

Արեւմտահայ գրականութեան վաղամեռիկ բանաստեղծ Պետրոս Դուրեանը, գիսաստղի պէս մի ակնթարթ լուսաւորեց հայ քնարերգութեան երկնակամարը եւ նոյնպիսի արագութեամբ անհետացաւ իր կեանքի ոսկեշող արշալոյսին: Նա հեռացաւ կեանքից քսանմէկը չբոլորած, հեռացաւ առանց տեսնելու իր «արցունքոտ տողերու» «արեւ տեսնելը», որի համար այնքան կարօտով մորմոքում էր նրա սիրտը: Հեռացաւ նոյնիսկ առանց լուսանկար ունենալու՝ մահից մէկ օր առաջ մարգարէանալով. «Յարգս չգիտցան, բայց պիտի փնտռեն զիս...»¹: Ու փնտռեցինք նրան, որովհետեւ կարճատեւ կեանքի ընթացքում նա կարողացաւ ստեղծել բանաստեղծական այնպիսի արժէքներ, որոնց հարստութիւնը զմայլում է ընթերցողին, ներշնչում է նրան խորին ակնածանք եւ խանդավառ սէր դէպի բանաստեղծի անըստգիւտ տաղանդը:

Պետրոս Դուրեանը ծնունդ է Կ. Պոլսի Սկիւտար արուարձանի Ենի-Մահալլէ խուլ ու անշուք փողոցում, Տէմիրճի (գարբին) Աբրահամ Զըմպայանի² ընտանիքում, 1851 թ.-ի Մայիսի 20-ին³: Հայրը, ինչպէս գրեթէ ամէն մի արհեստաւոր, ընդունուած կարգով երբեմն խմում էր, բայց ուսումնասէր մարդ էր, երեխաներին մղում էր դէպի կրթութիւն: Մայրը՝ տիկին Արուսեակը, աշխատասէր, բարի, լռակեաց եւ վշտոտ կին էր: Նա աւելի

¹ Զաղարեան Ա., Պետրոս Դուրեան, Դէմֆի վերականգնումը, Երեւան, 1971, էջ 11:

² Զըմպայեան ազգանունն ունի փոքրիկ պատմութիւն: Դուրեանի պապը՝ Սարգիսը, երկաթագործ էր: Մի օր յանախորդներից մէկը հարցնում է. «պարգունակին (սողնակ – Դ.Ա.Ա.) ծակերը ինչպէ՞ս կը բանան»: «Զըմպայով» պատասխանում է երկաթագործը: Յանախորդը ծիծաղելով ասում է. «Վա՛յ զըմպայ, վա՛յ», որից յետոյ Սարգիսի անունը Զըմպա Սարգիս է մնում, եւ դառնում է ընտանիքի անունը: 1865 թ.-ին, Պետրոս Դուրեանն իր առաջին բանաստեղծութիւնների տակ Զըմպայեան ստորագրելուց յետոյ, թուրքերէն այդ բառը, այն էլ հայ բանաստեղծի անուան համար, անախորժ է համարում եւ բառարանի մէջ փնտռում ու գտնում է Զըմպայի հայերէնը՝ «դուր» (սուր գործիք՝ փորագրութեան համար – Դ.Ա.Ա.), ապա փոխելով ազգանունը՝ դարձնում է Դուրեան:

³ Բ. Էֆէրեանը «Ընդարձակ կենսագրութիւն...»-ում Պ. Դուրեանի ծննդեան թուականը համարել է 1852 թ.-ը, որը եւ, սակաւ բացառութեամբ, ընդունել են յետագայ ուսումնասիրողները: Այս թուականն է գրուած նաեւ Պ. Դուրեանի տապանաքարի վրայ «ծնեալ ի 1852»: Սակայն Պ. Դուրեանի 100-ամեակի առթիւ Ստամբուլում կազմուած յանձնախումբը ստուգելով Սկիւտարի Ս. Խաչ եկեղեցու տոմարները պարզել է, որ գրողը «ծնած է 1851 Մայիս 20-ին եւ մկրտուած Մայիս 25-ին» (Տե՛ս «Ճառագայթ» շաբաթաթերթ, Իսթանպուլ, 1951, թիւ 210, էջ 4, ինչպէս նաեւ՝ Փարիզի «Լուսադիւր» հանդէսի 1953-ի թիւ 14-ում տպագրուած Խ. Ամիրեանի «Պետրոս Դուրեան» յօդուածի ծանօթագրութիւնը): Եղիշէ Արֆ. Դուրեանը նոյնպէս իր «Պատմութիւն հայ մատենագրութեան ի վաղ ժամանակաց մինչեւ մեր օրերն» աշխատութեան մէջ (Կ. Պոլիս, 1885) եղբօր ծննդեան թուականն ընդունել է 1851-ը (էջ 106): 1905 թ. Շուշիում տպագրուած Դուրեանի «Բանաստեղծութիւնների ժողովածոյ»-ում Հ. Անառեանը եւս գրողի ծննդեան թուականն ընդունել է 1851 թ. Մայիսի 20-ը (էջ 3), իսկ ակադեմիկոս Հրանտ Թամրազեանն իր «Երկեր»-ի Գ. հատորում բանաստեղծի ծննդեան թուականն ընդունել է 1851-ը, իսկ ծննդեան օրը՝ Մայիսի 25-ը (2010, էջ 31), որը Պ. Դուրեանի մկրտութեան օրն է:

կրթուած էր, քան ամուսինը, սիրում էր կարդալ, մեծ մասամբ աւետարան, սաղմոս եւ կրօնական ուրիշ գրքեր: Իր վշտի մխիթարութիւնը դրանց մէջ էր գտնում, որդուն էլ դաստիարակում էր նոյն ոգով⁴:

Ընտանիքը մեծ էր. վեց երեխայ՝ չորս տղայ՝ Յարութիւն, Պետրոս, Ագրիպպա եւ Միհրան, երկու աղջիկ՝ Էլիպսը եւ Արտեմը, որոնք վախճանուել են մանուկ հասակում (առաջինը՝ երեք, երկրորդը՝ ութ տարեկանում): Մեծ եղբայրը՝ Յարութիւնը, որ լրագրող էր, դարձեալ շուտ է մահանում՝ Պետրոսից յետոյ, 1873 թ. Հոկտեմբերին, դարձեալ թոքախտից, 25 տարեկան հասակում: Ագրիպասը յետագայում զբաղւում էր փաստաբանութեամբ, իսկ Միհրանը, ապագայ յայտնի բանասէր-բանաստեղծ Եղիշէ Արք. Դուրեանը, ծնուել է 1860 թուականին, հետեւաբար ութ տարով փոքր էր Պետրոսից: Ամէնից երկար ապրեց Միհրանը՝ Եղիշէ Արք. Դուրեանը, որը հասաւ եկեղեցական բարձր դիրքի՝ ընտրուելով Կ. Պոլսի եւ Երուսաղէմի Պատրիարք⁵:

Պ. Դուրեանն ունեցել է անհոգ մանկութիւն, եղել է գեղեցիկ ու առողջ երեխայ, նրան սիրել են բոլորը... «...սիրուն ու գեղեցիկ մանկիկ մ'էր. սեւ յօնքեր ու սեւ աչքեր ունէր, վառվռուն-մելամաղձիկ...»⁶, - գրել է Էքսէրճեանը:

Դեռեւս հինգ տարեկան Պետրոսը սկսում է դպրոց յաճախել 1856 թ.-ին: Շուտով ընդունւում է Սկիւտարի ճեմարանը: Կարճ ժամանակով ճեմարանի տեսուչ է եղել երգիծաբան Յ. Պարոնեանը, որը մանուկ հասակից ճանաչել է ապագայ բանաստեղծին եւ հովանաւորել ու խրախուսել նրան: Ճեմարանի ձրիավարժ աշակերտն էր Դուրեանը, թէեւ առանձնապէս չէր փայլում ուսման մէջ: Ունեւոր ընտանիքի զաւակները երբ գնում էին ճաշարան, Պետեկը (այսպէս էին անուանում նրան տնեցիները⁷) հնարաւորութիւն չունենալով նախաճաշ բերելու փակուում էր դասասենեակում, հանում կանխաւ հետը վերցրած որեւէ գիրք եւ կարդում էր, գրում: Իր մտաւոր սնունդը քաղում էր գերազանցապէս գրքերից, որոնք կարդում էր մեծ յափշտակութեամբ: Գրում էր նաեւ տանը՝ դպրոց մեկնելուց առաջ եւ երեկոները՝ մինչ ուշ գիշեր: Պատահում էր, որ խստակրօն հայրը արթնանում էր կէսգիշերին եւ, տեսնելով կանթեղի աղօտ լոյսի տակ գրքի կամ թղթի վրայ հակուած որդուն, սաստում էր. «Ծօ՛, տահա նստե՛ր ես, լոյս կը վառես»: Աղքատի տանը ճրագը վառ թողնելը շուայութիւն էր: Եւ մի՞թէ հայրական օճախում առկայծող կանթեղը չէր, որ պատանու երեւակայութեան մէջ ուրուագծեց խրճիթի ու դղեակի անշրպետը, ներշնչեց նշանաւոր ընդհանրացումներ.

Տընակին մէջ մարի առկայծ կանթեղն հող,

Այն մութին մէջ նօթի տրդեկք կը հեծեն,

Դղեակըն խրախ մինչեւ լոյս ջախք կը հիծեն...⁸ (Սիրեցէք զմիմեանս):

Աստուած նրան տուել էր գրելու խորհրդաւոր ձիրք, ուրոյն կարողութիւն՝ թափանցելու աշխարհի գաղտնիքների եւ հոգիների մէջ: Կարծես հէնց դրա հետ տուել էր նաեւ ճակատագրական ցաւը: Եղիշէ Դուրեանի խօսքով՝ Դուրեանը, դեռ աշակերտ եղած ժամանակ, կանխազգացել է իր ապագան. «Իւր դպրոցական կեանքէն բան մը չեմ գիտեր, զայս միայն իւր ընկերներէն լսած եմ, թէ էր աշխատասէր, զգօն եւ թէ կա-

⁴ Տե՛ս Յակոբեան Ս., Արեւմտահայ բանաստեղծներ, Պետրոս Դուրեան, Նրա կեանքը եւ երկերը, «Նոր մատենադարան», № 1-2, Վիեննա, 1922, էջ 13-14:

⁵ Թէրզիպաշեան Վ., Պետրոս Դուրեան, Երեւան, 1959, էջ 11-12:

⁶ Էքսէրճեան Բ., Ընդարձակ կենսագրութիւն բաւեյիշատակ Պետրոս Դուրեանի, Կ. Պոլիս, 1893, էջ 28:

⁷ Բացատրութիւնը Ալ. Շարուրեանի:

⁸ Պետրոս Դուրեան, Երկեր, Հայ դասականների գրադարան, Առաջաբանը, ծանոթագրութիւններ եւ բառարանը Ալ. Շարուրեանի, Երեւան, 1981, էջ 4-5:

նույն սկսած էր ըսել՝ ինչպէս ինքն իւր նամակներէն միոյն մէջ ալ կ'ականարկէ թէ «Ես երկնքի հիւանդութիւնն ունիմ»⁹:

1867 թ.-ին ճամարանն աւարտելուց յետոյ, Պ. Դուրեանը ինչե՛ր ասես որ չի արել կարօտեալ ընտանիքին օգնելու համար. եղել է դեղագործի աշակերտ, դարձել սեղանաւորի գրագիր, զբաղուել դերասանութեամբ, սակայն միտքարանք է գտել գրելով: «Սպասիր չեմ արէր, բայց գրիչը կը սիրեմ, ախոյի մ'է նա ինձ այս անձուկ կացութեանս մէջ»¹⁰, - խոստովանել է ընկերոջն ուղղուած նամակներից մէկում: Եւ ահա, Դուրեանը, դեռ պատանի, ապրում է ստեղծագործական բուռն կեանքով, սկսում է գրել բանաստեղծութիւններ եւ դրամատիկական երկեր, կատարում է թարգմանութիւններ, փորձում է ուժերը վիպասանութեան մէջ, զբաղւում հրապարակախօսութեամբ:

Բանաստեղծական առաջին փորձերը Դուրեանն արել է դեռեւս տասներեք տարեկանից, որոնցից մի քանիսը Յ. Պարոնեանի միջնորդութեամբ, 1871 թ.-ին տպագրուել են Հ. Սվաճեանի «Մեղու» հանդէսում: Դպրոցի բարձր դասարաններում հրապուրուել է թատրոնով. «յիրաւի բռնի թաղերագիր կամ բանաստեղծ մը ըլլալ կ'ուզեմ»¹¹, - գրել է ընկերոջն ուղղուած նամակներից մէկում: Տասնհինգ տարեկանում արդէն պիեսներ էր թարգմանում եւ նոյնիսկ յօրինում: Նրա առաջին դրամատիկական գործն է «Վարդը եւ Շուշանը», որն առաջին անգամ բեմադրուել է 1869 թ.-ի Փետրուարին, Սկիւտարում՝ Վարդովեանի թատրոնում: Պատանին հօրից ծածուկ թատրոն էր գնում, որտեղ մոռանում էր ամէն ինչ՝ մռայլ եւ տխուր իրականութիւնը, տանը տիրող աղքատութիւնը, մարդկանց դաժանութիւնը, նոյնիսկ՝ հօր ազդած ահ ու սարսափը: Յետագայում, երբ որդու դրամատիկական առաջին փորձերը յաջողութիւն են գտնում եւ նոյնսիկ վարձատրւում, հայրը փոխում է իր վերաբերմունքը¹²:

1870 թ.-ի վերջերին, լարուած աշխատանքի, կրած զրկանքների եւ հոգեկան տառապանքների հետեւանքով Դուրեանի մօտ երեւում են մահացու հիւանդութեան՝ թոքախտի առաջին նշանները: Հիւանդութեան ողբերգական ընթացքի սրտակեղեք շարադարանքը մենք գտնում ենք նրա նամակներում: Քիչ են այդ նամակները, ընդամէնը՝ տասնհինգը, բայց հարուստ ներքին բովանդակութեամբ, անգնահատելի՝ իբրեւ հանճարի հոգու կենսագրութիւն: Դրանք՝ այդ նամակները, ապրած կեանքի անողոք վաւերագրութիւններ են, կեանքի ու մահուան բուռն բախումների օրագրութիւններ, որոնք կենսական ակունքներ են եղել նաեւ բանաստեղծութիւնների համար. իզուր չէ, որ յաճախ նա յիշեցնում է իր նամակների տողերը, ընդհանրացումները, որոնք խառնուել են նաեւ բանաստեղծութիւնների տարերքին: Առաջին անգամ նրա հիւանդութեան մասին կարդում ենք 1871 թ. Յուլիսի 5-ի նամակում, որից յետոյ նրա ստեղծագործական էներգիան մեծանում, ձիրքը բազմապատկւում է, քանզի ժամանակը կարճ էր, ասելիքը՝ անվերջ: Մահուան տագնապը եւ երկրային սէրը հսկայական ուժ էին տալիս նրա ինքնադրսետրմանը եւ հոգեկան դրամային:

Դուրեանի քնարական ամենամեծ արժէքները ստեղծուեցին կեանքի վերջին տարում՝ երբ կրծքի տակ արդէն բոյն էր դրել «մշտնջենաւոր վէրքը»՝ թոքախտը: «Գերեզմանի հակած» քսանամեայ պատանին չյանձնուեց ճակատագրի տնօրինութեանը, ըմբոստացաւ մահուան դէմ եւ վրէժ առաւ «սեւ ճակատագրից»: Նա շտապեց, իր իսկ խօսքերով ասած, «անդուկ կերպով թոթուել քնարը»՝ մրմնջալով բանաստեղծական

⁹ Պետրոս Դուրեանը վաւերագրելով եւ ժամանակակիցների յիշողութիւններով, Երեւան, 1982, էջ 50-51; Տե՛ս նաեւ Թամրազեան Հ., Երկեր, հ. Գ., Երեւան, 2010, էջ 32:

¹⁰ Պետրոս Դուրեան, Երկերի ժողովածու երկու հատորով, հ. 1, Երեւան, 1971, էջ 158:

¹¹ Նոյն տեղում:

¹² Տե՛ս Թէրզիպաշեան Վ., Նշում աշխ., էջ 14-16:

«մնաք բարեւ»-ները: Սա իւրատեսակ սխրանք էր, պարտքի ու պատասխանատուութեան գիտակցում ժամանակի ու սերունդների առաջ, որին ի զօրու են միայն մեծ հոգիները¹³: Այդ կարճ միջոցում նա արտայայտեց իր անծայր, անվերջ ասելիքը:

1871 թ.-ի աշնանը Դուրեանի վիճակը աւելի է ծանրանում, նա դժկամութեամբ գամւում է անկողնին, բերանից արիւն է հոսում: Նոյն թուականի Սեպտեմբերի 5-ի նամակում բանաստեղծը գրում է. «Իմ վիճակս յուսահատական է, եղբայր իմ, սակայն ես հանդարտ եմ և հարկաւ քիչ մը յիսուր...»: Այս նամակում են բանաստեղծի նշանաւոր խօսքերը՝ «...բանաստեղծ մը մահուանէ չի սուկար»¹⁴: Իսկ Նոյեմբերի 23-ին, երբ դրութիւնը աւելի ծանր էր, բանաստեղծը կրկնում էր նոյն միտքը ուրիշ ձեւով. «Շնորհակալ եմ, որ զիս կը մխիթարես, սակայն ես արդէն ըսած եմ թէ բնաւ մահուանէ վախ չունիմ, վասնզի տրեւեցայ ինքզինքս զգուցեցնել աշխարհէն»¹⁵:

Մահուանից մօտ մի ամիս առաջ ընկերոջը՝ Արմէն Լուսինեանին գրում է. «Եղբայր իմ, կուրծիս ցակ հրաբուխ բռնկած է. կրակներ կ'եռան ու կ'այրեն զիս. Աս կրակը երկրնէնց կրակին նման է, որ չ'մարիւր եւ չ'պիտի մարի, մինչեւ չ'սպառէ ամէն ինչ»¹⁶:

Իր մահը զգում եւ տեսնում էր նա ամէն վայրկեան: Սիրտը մորմոքւում էր, բայց կարեւրութիւն չտալով դրան՝ պատրաստւում էր մի ցաւագին «մնաք բարով» ուղղել աշխարհին, ապրող մարդկութեանը. «Ազնիւ բարեկամ... արդ կը դողդոջեմ, բերնես սիշտ արիւն կը հոսի, կը հիւծիմ, ճակտիս վրայ կենաց շիկնոյր ժպիտը կը քծգունի: Անդու կերպով քնարս կը թոյթուեմ անհուն «մնաք բարով»-ի մը համար անոնց, որոնք իրենց ծալքերը ինձ չը բացին»¹⁷: Մինչեւ վերջին վայրկեանը հոգու արիւթիւնը չլքեց քսանամեայ բանաստեղծին, որի մասին ինքն ասում էր. «...սիս թշուառ երիտասարդ մը, որ աշխարհ եկաւ և միայն իր սէռնիլն զգաց ու սէռաւ»¹⁸: Նոյն նամակում նա խընդրում էր իր ընկերներին հրատարակութեան տալ իր անտիպ երկերը. «Մէկ քանի պատառ թուխթերու վրայ արցունքոյր քողեր գրեր եմ. անշուշտ բարեկամքս զանոնք պիտի պատուեն եւ անոնց Արեւ տեսցնեն պիտի»¹⁹:

Երբ արդէն մօտենում է մահամերձ բանաստեղծի վախճանը, Աստուծոյ գաղափարի զօրութեամբ հոգին խաղաղւում է եւ, ասես, կատարեալ հաւատացեալ՝ Դուրեանը Սուրբ Հաղորդութիւն առնելու ցանկութիւն է յայտնում: Ծնողները կանչում են Տէր Յովհաննէս քահանային, որը երկար խոստովանութիւն է կատարում: Քահանան յետոյ յաճախ էր կրկնում Եղիշէ Վարդապետ Դուրեանին. «Եղբայրդ այնպիսի խոստովանանք մըրաւ, որ կեանքիս մէջ ատոր նմանը չէի լսած»: Բայց ինչ որ Դուրեանն ասել էր հոգու մերկացման այդ վսեմ պահին, բարի քահանան իր հետ գերեզման է տարել: Խոստովանանքից յետոյ Պետրոսը Հաղորդութիւնն ընդունել է անհուն յուզմունքով, ծնկի եկած, գրեթէ արցունքոտ, կարծես իրեն արժանի դարձնելով Տառապողի՝ Յիսուս Քրիստոսի Մարմինն եւ Արեանը:

Մահից վեց օր առաջ Դուրեանը դարձեալ հաղորդուելու ցանկութիւն է յայտնում: Այս անգամ Տ. Խորէն քահանան է խոստովանեցնում նրան. մխիթարական խօսքեր է ասում, յիշեցնում է հանդերձեալ կեանքի եւ հոգու անմահութեան մասին, ապա մի

¹³ Պետրոս Դուրեան, Երկեր, Հայ դասականների գրադարան, Առաջաբանը, ծանոթագրութիւնները եւ բառաբանը Ալ. Շարուրեանի, Երեւան, 1981, էջ 14:

¹⁴ Պետրոս Դուրեան, Երկերի ժողովածու երկու հատորով, հ. 1, Երեւան, 1971, էջ 170-171:

¹⁵ Նոյն տեղում, էջ 181-182:

¹⁶ Նոյն տեղում, էջ 183:

¹⁷ Նոյն տեղում, էջ 167:

¹⁸ Նոյն տեղում, էջ 186:

¹⁹ Նոյն տեղում:

քանի գլուխ բժշկութեան աւետարան է կարդում հիւանդ բանաստեղծի վրայ եւ Հաղորդութիւն է տալիս:

Քահանայի հեռանալուց յետոյ Դուրեանն ասում է հարազատներին. «Գիտեմ, որ մեռնելէ վերջ, շատ պիտի կարօքնաք, ես ձեր կարօքը երազներով կը լեցնեմ»: Ապա ցանկութիւն է յայտնում, որ իրեն թաղեն մեծ շուքով. «Ես բան պիտի չիմանամ,- ասում է,- բայց անանկ կ'ուզեմ»²⁰:

Ասում են, որ Դուրեանը մահուան մահճում խնդրել է ընկերներից մէկին Դէլփեանին գրել իր դամբանականը, որը պիտի կարդացուէր գերեզմանի վրայ: Բանաստեղծը կարդացել է գրուած դամբանականը եւ նոյնիսկ տեղ-տեղ ուղղումներ արել, «սրբագրել», ինչպէս ասում է կենսագիրը, աւելացնելով՝ «ինչ որ աւելի սրտաշարժ է»²¹ մեկնաբանութիւնը:

Որքան էլ այս պատմութիւնը անհաւատալի եւ տարօրինակ է թոււմ, սակայն այդ մասին ականատեսներն ու կենդանի վկաներն են պատմել, որոնք գրի է առել բանաստեղծի անդրանիկ կենսագիրը՝ Բ. Էքսէրճեանը: Ամենայուզիչը եւ խորապէս յատկանշականն այն է, որ բանաստեղծը հանգիստ էր նայում մահուան աչքերին, պատկերացնում էր թաղման շքեղ հանդիսաւորութիւնը, ցաւակից եւ սգացող մարդկանց անծայր թափօրը, լսում մահուան քայլերգի հնչիւնները, որի տխուր բառերն ընդհատում են ներկաների հեկեկանքներով: Սակայն բանաստեղծը չէր լալիս, նա զարմանալի անդորրութեամբ դիմաւորում էր իր առաջ կանգնած «տժգոյն մահու հրեշտակին» եւ հոգու խաղաղութեամբ, ինքնամփոփ եւ խորասուզուած՝ լսում էր «թրթռուն ծիծաղն մահու դժխեմ»²²:

Մահուան նախօրէին, գիշերուայ ժամը 9-ին, Դուրեանը հօրը կանչում է իր մօտ եւ ասում. «Հաճին թող վեր գայ»: Հաճին իր Յարութիւն եղբայրն էր, որ պատանի հասակում հօր հետ Երուսաղէմ էր գնացել: Բայց մօրաքոյրը, որ Ս. Քաղաքից նոր էր վերադարձել, լսում է եւ կռահում, որ հիւանդի վիճակը ծանր է, չի ուզում արթնացնել Յարութիւնին՝ ինքն է գնում Պետրոսի մօտ: Պետրոսը նայում է մօրաքոյրը եւ ասում. «Ես եղբայրս կ'ուզէի, բայց դուն ալ Երուսաղէմ գացած ես: Մտիկ ըրէ՛. Դուն Երուսաղէմ գացիր, ես վերին Երուսաղէմ պիտի երթամ. դուն Փրկչին պըտըտած տեղերը տեսար, ես ինքս իսկ Փրկիչը պիտի տեսնեմ»²³: Երբ արդէն բոլորն իրար գլխի են հաւաքուում, Պետրոսը մարած հայեացքով բոլորի միջից նկատում է Յարութիւնին եւ ասում. «Եղբայրս, քանի մը կ'որոք բան գրեր եմ, ջանա՛, որ հրապարակուին, չեմ ուզեր, որ յիշատակս կորսուի», ապա խնդալով աւելացնում է. «Կարգուէ, եղբայր, թո՛մպուլ թո՛մպուլ (փափուկ, կլորիկ – Ն.Ա.Ա.) զաւակներ ունեցի՛ր, անոնց ըսէ՛, որ մէկ ասանկ հօրեղբայր մը ունեցան, ես ալ երկնքէն ձեր վրայ նայիմ եւ ուրախանամ»²⁴:

Հոգեվարքի վերացման ընթացքին՝ լուսադէմին, երբ բանաստեղծին այցելում է հօրեղբայրը, Պետրոսը նայում է նրան, սակայն չի ճանաչում. «Ինչո՞ւ չի խօսիր», հարցնում է հօրեղբայրը: «Զխօսի՞ս, Պետրո՞ս, հօրեղբայրդ եկաւ», ասում է մայրը: Բանաստեղծը հազիւ թափահարում է ձեռքը եւ արտասանում իր վերջին երկու բառերը. «Ժամանակ չունիմ...»²⁵: Նա շտապում էր դէպի յաւիտենութիւն, այլեւս ժամանակ չու-

²⁰ Էքսէրճեան Բ., Նշում աշխ., էջ 119:

²¹ Նոյն տեղում, 121: Տե՛ս նաեւ Զօպանեան Ա., Պետրոս Դուրեանի կեանքն ու գործը, Բ. տպագրութիւն՝ վերամշակուած ու նոխացած, Երեւան, 1967, էջ 73:

²² Տե՛ս Թէրզիպաշեան Վ., Նշում աշխ., էջ 23:

²³ Տե՛ս Զօպանեան Ա., Նշում աշխ., էջ 78:

²⁴ Տե՛ս Նոյն տեղում:

²⁵ Տե՛ս Նոյն տեղում, էջ 80: Տե՛ս նաեւ Էքսէրճեան Բ., Նշում աշխ., էջ 127:

նէր...

1872 թ.-ի Յունուարի 21-ին, «Օրագիր» թերթում բանաստեղծի աւագ եղբայր՝ Յարութիւն Դուրեանը համեստ յայտարարութիւն տպագրեց՝ գովաբանելով եղբոր՝ Պետրոս Դուրեանի անժամանակ մահուան մասին, «...Պետրոս Դուրեան իւր քսան տարեկան ծաղիկ հասակին մէջ, երկարատեւ հիւանդութենէ մը վերջ, այս առաւօտ իւր մահկանացուն կնքեց եւ վաղը՝ շաբաթ օր, իւր յուղարկաւորութեան հանդէսը Ենի-Մահալլէի Ս. Կարապետ եկեղեցին ժամը իննի միջոցները պիտի կատարուի»:

Դուրեանի մահուան բօթը կայծակնային արագութեամբ տարածուեց՝ ցնցելով Սկիւտարի եւ Կ. Պոլսի հայութեանը, որոնք չէին կարող անտարբեր գտնուել իրենց հանրածանօթ բանաստեղծի, «Սկիւտարի սոխակ» անուանուած Դուրեանի անժամանակ մահուան նկատմամբ: Մի խումբ երիտասարդներ հրաւիրեցին անուանի նկարիչ Աբրահամ Սարգսեանին՝ նկարելու մահացած Դուրեանին: «Եւ սակայն, վկայում է ժամանակակիցը՝ նշանաւոր քրոնիկագիր Հրանդը (Մելքոն Կիրճեան), պատկերահանը տեսնելով, որ մեռելի դէմքը բոլորովին եղծուած է, գիծերը քաքայլուած, ճղակտոր եղած հիւծախտին բզկտող ճանկերուն տակ, կը դիտէ երկար ու հառաչելով կ'ըսէ, թէ չ'կրնար ատ եղծուած դէմքով անկեղծ Դուրեան մը նորաստեղծել: Արուեստին անպատուութիւն մը չընելու խղճահարութեամբ կը մեկնի»²⁶:

Թաղման օրը՝ Յունուարի 23-ի վաղ առաւօտեան, բանաստեղծի անշուք տան շուրջ հաւաքուել էին շուրջ 4000 յուղարկաւորներ: Հակառակ եկեղեցական իշխանութեան արգելքին, յուղարկաւորութեանը նուագում էին մէկի փոխարէն երկու նուագախումբ: Սկիւտարի եկեղեցու քահանայի մերժումից յետոյ թաղման կազմակերպիչները նուագակցութեան համար արտօնութիւն ստանալու նպատակով դիմում են Կ. Պոլսի պատրիարք՝ Մկրտիչ Խրիմեանին, որն այդ ժամանակ գտնուում էր Օրթագիւղում եւ նախագահում էր հարսանեաց հանդէսի: Խրիմեան Հայրիկը, որ հայրական խաղաղատանք ունէր Դուրեանի հանդէպ, լսելով վերջինիս մահուան բօթը՝ խորապէս յուզւում է²⁷. յետոյ իրեն դիմող երիտասարդին պատասխանում է. «Արտօնութիւն չեմ տար, բայց կը ներեմ»²⁸: Այդպիսով՝ «այդ չքաւոր բանաստեղծը ճշմարիտ հարուստի յուղարկաւորութիւն մը կ'ունենայ»²⁹, գրում է Ա. Զօպանեանը:

Դուրեանի թաղման վերաբերեալ աւելի մանրամասն տեղեկութիւն է հաղորդում «Հանդիսական մը»՝ «Ազգային նշանաւոր երիտասարդ բանաստեղծ մը՝ այն է Պ. Պետրոս Դուրեանի յուղարկաւորութեան շքեղ հանդէսը» խորագրով («Օրագիր», 26 Յունուար, 1872). «Կիրակի օր ցարդ Սկիւտարի եւ, ինչ կ'ըսեմ, համայն Պոլսոյ մէջ շտեմարած յուղարկաւորութեան շքեղ հանդէս մը տեղի ունեցաւ: Հանդէսն սկսաւ ճիշդ ժամը 8½-ին եւ աւարտեցաւ ժամը 11-ի մօտ:

Դագաղի առջեւէն երկու խումբ ընտիր նուագաժողներ կ'երթային: Իսկ դագաղին ետեւէն ու առջեւէն 4000-ի մօտ խուռն բազմութիւն մը ծանրաթախիծ ու լռիկ մնջիկ կը քայլեր: Ամենքն ալ սրտի, մտքի ու հոգւոյ սիրահար երիտասարդներ էին»³⁰:

«Հանդիսական»-ը բացատրում է արտասովոր թաղման ու մեծարանքի բուն պատ-

²⁶ Զաղարեան Ա., Պետրոս Դուրեան, Ինքի վերականգնումը, Երևան, 1971, էջ 11-12:

²⁷ Ա. Զօպանեանի ծանօթագրութիւններից իմանում ենք, որ Խրիմեան Հայրիկը յետագայում այցելել է Դուրեանների ընտանիքին եւ յայտնել իր ցանկութիւնը: Նա առաջարկել է Պ. Դուրեանի շիրմին փորագրել նրա «Իմ հանգիստը» բանաստեղծութիւնը:

²⁸ Տե՛ս Զօպանեան Ա., Նշուած աշխ., էջ 82:

²⁹ Նոյն տեղում:

³⁰ Պետրոս Դուրեանը վաւերագրելու է ժամանակակիցների յիշողութիւններում, Երևան, 1982, էջ 22-23:

ճառը, որը յատուկ իմաստ է հաղորդել երեւոյթին: Ո՛չ, պատանի բանաստեղծը հարուստ չէր, չէր ծնուել «հարստութեամբ եւ ոսկեզօծ տիտղոսով նշանաւոր գերդաստանում, ո՛չ ալ ամիրայի եւ ո՛չ ալ ազնուականի որդի էր, այլ պարզ ընտանեաց մը զաւակ մ'էր, որ իր գրական տաղանդովը նշանաւոր էր:

...Կիրակի օրուան աղքատիկ գրագէտի մը տրուած ժողովրդային վսեմ ցոյցերը յայտնի ցցուցին, թէ գրչին քով աննշանացաւ ոսկին:

...Դուրեան արքունական պաշտօնի, ամիրայի եւ տիտղոսաւոր մարդու զաւակ չէր, բայց անոնցմէ աւելի շքեղ յուղարկաւորութեան հանդէս մ'ունեցաւ:

Ապրի՛ն Սկիւտարայ երիտասարդք»³¹:

Եւ իսկապէս, բանաստեղծի մահուանից մէկ ամիս անց Սկիւտարի «Ընթերցասիրաց Ընկերութիւն»-ը Հայ գրականութեանը պատկանող Դուրեանի անգնահատելի գանձերը կորստից փրկելու, ինչպէս նաեւ տարաբախտ Սկիւտարցոյ իղձը իրագործած լինելու համար՝ անմիջապէս կազմակերպում է նրա երկերի հրատարակութիւնը: Ձեռագրերից բանաստեղծութիւնները յանձնուեմ են այդ օրերի «հոշակաւոր» բանաստեղծ Սիմոն Ֆէլէկեանին, իսկ թատերգութիւնները՝ Յակոբ Պարոնեանին՝ խմբագրելու համար: Պարոնեանը թատերգութիւնների տեքստի մէջ ոչ մի էական փոփոխութիւն չի կատարում եւ գրեթէ նոյնութեամբ վերադարձնում է պատանի դրամատուրգի ստեղծագործութիւնները, հաւանութիւն տալով նրանց հրատարակմանը: Մինչդեռ բանաստեղծական միջակութիւն Ֆէլէկեանը խմբագրական աշխատանքը վերածում է «սրբագրման աններելի յանցանքի»³²: Վերջինս փոփոխութիւններ է մտցնում Դուրեանի բանաստեղծութիւնների լեզուի եւ պատկերների մէջ, տեղ-տեղ աղաւաղելով եւ թուլացնելով դրանք³³: Ի վերջոյ Դուրեանի առաջին ժողովածուն «Տաղք եւ թատերգութիւնք» խորագրով լոյս է տեսնում 1872 թ.-ի կէսերին³⁴ եւ, համաձայն Տիգրան Արփիարեանի վկայութեան, արագօրէն սպառուում³⁵:

Բարեբախտաբար քսան տարի անց Ս. Ֆէլէկեանի մտքած կամայական եւ «անպատկառ»³⁶ ուղղումները եւ «սրբագրումները»³⁷ վերացուեցին Դուրեանի երկրորդ հրատարակիչ եւ առաջին կենսագիր Բ. Էքսէրճեանի³⁸ կողմից, որը պահպանուած ձե-

³¹ Նոյն տեղում, էջ 23-26:

³² Տե՛ս Գալայճեան Ա., «Տաղք», Փորձ մը բնագրային վերականգնումի, Երուսաղէմ, 1967, էջ 5:

³³ Բանաստեղծի աագ եղբայր Յարութիւն Դուրեանը ժամանակին բողոքել է աղաւաղումների դէմ («Բողոք մը», գրուած 1872, Ապրիլ 2-ին), որը տպագրել են նախ՝ Բ. Էքսէրճեանը 1892 թ.-ին («Արեւելք», թիւ 2667), ապա եւ գրողի կրտսեր եղբայր Ագրիպպաս Դուրեանը 1930 թ.-ին («Սիւն», 1930, թիւ 4-5, էջ 150-151):

³⁴ «Մասիս», 1872, 6 Յուլիս, թիւ 1258; «Մամուլ», Կ. Պոլիս, 1872, 5 Յուլիս, թիւ 212, էջ 48:

³⁵ «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1892, թիւ 3966, էջ 176:

³⁶ Բնորոշումը՝ Ա. Զօպանեանի (Տե՛ս Զօպանեան Ա., Նշումած աշխ., էջ 176):

³⁷ Առաջին ժողովածուի բանաստեղծութիւնների աղաւաղման մասին առաջինը յայտնել է Հրազդանը (Ա. Արփիարեան): Նա «Բարոյական խրատներ» ֆրոնիկում խօսելով բարոյականութեան անուամբ գործող «գրական ոգիների» մասին, գրում էր. «Մեր հայկաբաններէն մին՝ պ. Սիմոն Ֆէլէկեան անցեալ օր մէկ բարեկամիս կը պատմէ հետեւեալը.

- Դուրեանին ոտանատրները երբ պիտի տպագրէին, կ'ըսէ, ինծի բերին, որ մէջ մը աչի՛ն անցընեմ: Էֆենտիմ տեսայ, թէ մէջը շատ մը փոխելու բաներ կան, անբարոյական տողեր կան, ամէնքը վերցուցի, շինեցի, շտկեցի, կոկեցի, շնորհիմբ բան մը ըրի, որ երես կը ներմկցնէ, թէ հանգուցեալին պատիւ կը բերէ, թէ՛ գրականութեան: ...Յանուն բարոյականի Դուրեան Ֆէլէկեանէն սրբագրուեւ է, այսինքն սրբապղծուեւ է», - եզրակացնում էր ֆրոնիկագիրը («Հայրենիք», Կ. Պոլիս, 28 Սեպտեմբեր, 1891, թիւ 45):

³⁸ Էքսէրճեանը նախաձեռնել էր նաեւ Դուրեանի դիմանկարն ստեղծելու երկրորդ փորձը: Այդ մասին պատմում է. «Նորա պատկերը գրասիրաց ներկայացնելու համար հետս առի նկարիչ մը, պ. Մկրտիչ Պարսամեանց, եւ Պետրոս Դուրեանի եղբարց, մօր, մօրաբոջ, ազգականաց եւ բարեկամաց տեղեկութեանց եւ Ագրիպպաս եղբօրն ու ազգականաց ոմանց եւ ուրիշ երկու դէմքերու եւ լուսանկարաւորու վրայ, մին ի Զմիւռնիա, եւ միւսն ի Կետիփ

ռազմերի հիման վրայ վերականգնեց հեղինակային տեքստը եւ 1893 թ.-ին հրատարակեց «Տաղք եւ Թատերգութիւնք, Նամականի, Դամբանական, Տապանագիր» հատորը, որն աւելի ճշգրիտ է քան առաջինը³⁹։ Սակայն շուտով Ա. Զօպանեանը էքսէրճեանի հրատարակութիւնը եւս անկատար համարեց. «դժբախտաբար այդ մաքրագործումը լիակատար կերպով չէ ըրած եւ տպագրական նոր վրիպակներու շարք մը աւելցուցած է առաջին տպագրութեան վրիպակներուն վրայ»⁴⁰, քանի որ Համիրեան բռնապետութեան եւ խիստ գրաքննութեան պայմաններում էքսէրճեանը պարտաւոր էր հատորից դուրս թողնել Դուրեանի քաղաքական, հայրենասիրական, սոցիալական բովանդակութեամբ տաղերը⁴¹։ Թուով եօթ հատ («Իղձք առ Հայաստան», «Ի Պատրիարքական Ընտրութիւն Ամեն, Հայրիկին», «Ի Դիմաւորութեան Ամեն, Հայրիկին», «Հայրիկն Հայոց», «Նոր Սեւ Օրեր», «Երգ Մարտին Վարդանանց» եւ «Վիշապ Հայուն»), կրճատել (երկու տունով) «Սիրեցէք Զմիմեանս» քերթուածքը, ջնջել «Թրքուհին» բանաստեղծութեան վերնագիրը, դուրս թողնել ամենակարեւոր տողը «Իմ Յաւը» քերթուածքից («Հայրենիք մը ունիմ թշուառ») եւ այլն։ Իսկ թատերգութիւններից տպագրուել են միայն երկուսը՝ «Թատրոն»-ը եւ «Վարդ եւ Շուշան»-ը⁴²։

էքսէրճեանի հրատարակութիւնից յետոյ, վաղամեռիկ բանաստեղծի եղբայր՝ Նզիշէ Վրդ. Դուրեանը (ապա Արքեպիսկոպոս եւ Պատրիարք Կ. Պոլսի եւ Երուսաղէմի) զբաղւում է Դուրեանի ինքնագրերի հաւաքմամբ։ Վերջինս եղբօր գործերը միշտ է պահել իր մօտ՝ Կ. Պոլսում, Արմաշում եւ այլուր, իսկ 1921 թ.-ից, երբ ընտրւում է Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարք, հետը բերում է Սուրբ Երկիր։

Դուրեանի ինքնագրերի Սրբոց Յակոբեանց վանքում գտնուելու մասին բազմիցս գրել եւ անդրադարձել են Ա. Զօպանեանը («Անահիտ», 1932-1933, թիւ 5-6, էջ 213), Յ. Օշականը («Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան», երկրորդ հ., Երուսաղէմ, 1953, էջ 313), Ս. Սիմոնեանը («Սփիւռք», Պէյրութ, 1959, Սեպտեմբեր 19, թիւ 32, էջ 3), Ալ. Շարուրեանը («Պետրոս Դուրեան», Երկերի ժողովածու երկու հատորով, հ. 1, Երեւան, 1971, էջ 5)՝ պաշտելի հեղինակի «սուրբ յիշատակի հանդէպ աններելի ապերախտութիւն»⁴³ համարելով նրա երկերի ամբողջական հաւաքածոյի

Փաշայ, պատկերը գծել տուի, եւ ապա զայն նոցա դիտողութեանց ենթարկեցի, քանիցս սրբագրել տուի, մինչեւ որ նմանութիւն մը ձեռք բերելու յաջողեցայ երկու տարի աշխատել վերջ՝ վկայութեամբ իւր ազգականաց եւ բարեկամաց» (Բ. Էփէրճեան, Ընդարձակ կենսագրութիւն բարեյիշատակ Պետրոս Դուրեանի, Կ. Պոլիս, 1893, էջ 143)։ Նոյնը հաստատել է նաեւ Տիգրան Արփիարեանը. «Մ. Պարսամեանց նախաձեռնութեամբ աշխարհական եղբօրմէն (խօսքը Ագրիպպայի մասին է) փոխ առաւ, աշխատեց զայն մը, շրթնմէն ազգականէ մը, մագերէտ ուրիշ մը եւ «արար մարդ ըստ պատկերի Դուրեանի»։ Յետոյ ուրուագիծը ցոյց տուին բանաստեղծին մօրը, եղբարց եւ ամէն անոնց, որք սրտի նմանցած էին զայն, բարեփոխեցին, սրբագրեցին ու խղճի հանդարտութեամբ յանձնեցին վիմագրիչին» («Մասիս», 1892, թիւ 3966, էջ 177)։ Քանի որ Մ. Պարսամեանցը մահացաւ թոքախտից՝ անաւարտ թողնելով Դուրեանի դիմանկարը, այն աւարտին է հասցրել Տիգրան Զրաբեանը, բազմացրել է լուսանկարիչ Ֆէպիսը, իսկ 1893-ի Հոկտեմբերին այն արդէն յանձնուել է բաժանորդներին։ Դուրեանի դիմանկարը շատերը չէին հաւանում, անգամ Ա. Զօպանեանը երբ պատրաստում էր երկրորդ, բարեփոխուած հրատարակութեամբ լոյս ընծայել Պետրոս Դուրեանին նուիրուած իւր մեծածախ նուստմասիրութիւնը, չէր յաշտում այդ նկարի հետ. «Այս հատորին մէջ՝ գրում էր նա,՝ որեւէ տեղ չեմ տար այս շինծու եւ անկենդան դիմանկարին, զօր պ. Էփէրճեան Դուրեանի ազգականներէն ու բարեկամներէն տեղկութիւններ հաւաքելով շինել տուաւ գծագրիչի մը եւ զոր ուրիշներ ալ, հետեւելով անոր օրինակին, գրական հատընտիր էջերու հաւաքածոներու մէջ արտատպեցին այդ անհոգի դէմքը...» (Ա. Ճաղարեան, Պետրոս Դուրեան Դէմքի վերականգնումը, Երեւան, 1971, էջ 15-16)։

³⁹ Այս ժողովածոյում տեղ են գտել 35 տաղ (հինգն անտիպ), երկու տպուած թատերախաղ, 13 նամակ եւ Վ. Լուրֆեանի դամբանականը։

⁴⁰ Զօպանեան Ա., Նշում աշխ., էջ 197։

⁴¹ Այս մասին վկայում է նաեւ Հր. Անտոնեանը. 1890-ական թուականներին Դուրեանի 1872 թ.-ի ժողովածուն «սաստիկ արգելուած» էր (Տէս Աճառեան Հր., Կեանքիս յուշերից, Երեւան, 1967, էջ 107)։

⁴² Տէս Գալայճեան Ա., «Տաղ», Փորձ մը բնագրային վերականգնումի, Երուսաղէմ, 1967, էջ 2։

⁴³ «Անահիտ», Փարիզ, 1947, թիւ 2, էջ 58, 59։

հրատարակման որեւէ յապաղում:

Եւ ահա 1967 եւ 1968 թուականներին Երուսաղէմում Արայ Գալայճեանը հրատարակում է Պ. Դուրեանի տաղերի եւ նամակների նոր՝ քննական ժողովածուները: Ա. Գալայճեանը 1872 թ.-ի ժողովածուի տաղերի եւ 1893 թ.-ի ժողովածուի նամակների տեքստերին հանդիպադրել է Դուրեանի տաղերի աւարտուն (Բ. տետրակ) եւ ինն նամակների ինքնագիր տեքստերը՝ միաժամանակ ցոյց տալով Բ. էքսէրճեանի թոյլ տուած սխալներն ու վրիպումները: Կազմողը ձեռքի տակ է ունեցել նաեւ բանաստեղծութիւնների նախնական տեքստերը (Ա. տետրակ), բայց հարկ չի համարել դիմել դրանց: Մինչդեռ այդպիսի աշխատանքը ցոյց կը տար, թէ ինչպէս է ստեղծագործել Դուրեանը: «Թէեւ, գրում է Ալ. Շարուրեանը, Ա. Գալայճեանի նշած տաղերի աղաւաղումների զգալի մասը մատնանշուած է Ա. Չօպանեանի 1967-ին Երեւանում տպագրուած «Պետրոս Դուրեանի կեանքն ու գործը» մենագրութիւնում, իսկ նամակների՝ էքսէրճեանի յապաւումած հատւածները վերականգնուած էին այլ ուսումնասիրութիւններում⁴⁴, բայց դրանցով հանդերձ երուսաղէմեան ժողովածուների արժէքը եզակի է, քանի որ, ըստ էութեան, առաջին անգամ Դուրեանի տաղերը եւ նամակների մեծ մասը հրապարակուեցին անխաթար տեսքով»⁴⁵:

1957 թ.-ին թրքական իշխանութիւնը որոշում է Սկիւտարի Ս. Խաչ եկեղեցուն կից գտնուող «Պաղլար Պաշը» գերեզմանատան մի մասը յատկացնել յարակից ճանապարհին: Պ. Դուրեանի գերեզմանը ընկնում էր հէնց այդ՝ յատկացուելիք մասում, ուստի Կ. Պոլսոյ Պատրիարք Գարեգին Արք. Խաչատուրեանի հրամանով եւ ներկայութեամբ Միհրան Ագտաղ անունով գերեզմանափորը փորում եւ հանում է Դուրեանի «կտոր-կտոր» եղած գանկը եւ յանձնում է Պատրիարքին, իսկ մարմինը փոխադրում են գերեզմանատան միւս կողմը⁴⁶:

Յետագայում՝ 1970 թ. Մայիսին, Դուրեանի մահից գրեթէ մէկ դար անց, Ե. Չարենցի անուան գրականութեան եւ արուեստի թանգարանի այդ օրերի տնօրէն Ս. Մելիքսեթեանը գուրգուրոտ հոգածութեամբ մարդաբան Ճաղարեանին է յանձնում խունացած ոսկրերով եւ մի բուռ հողով լի փայտեայ փոքրիկ մի տուփ՝ ասելով. «Պետրոս Դուրեանի գանկի բեկորներն են, փորձէք վերականգնել բանաստեղծի դէմքը»: Դուրեանի դիմանկարի պատուիրատուն եւ վրձնողը ի՛նչ իմանային, որ գալու են ժամանակներ, երբ հնարաւոր է լինելու վերականգնել «հանճարեղ պատանու» դէմքը: Ի՞նչ իմանային, որ մի սրտացաւ ձեռք Դուրեանի գերեզմանից վերցնելու է նրա փշրուած գանկը եւ Ստամբուլից հասցնելու է Երեւան, ուր մարդաբանական ու գանկաբանական սկզբունքներով վերստեղծուելու է Դուրեանի իրական դէմքը⁴⁷ եւ պարզուելու է, որ նկարիչը, չնայած Դուրեանի բարեկամների, ընկերների եւ ծանօթների խորհուրդներին, չի կարողացել յիշողութեամբ ստեղծել իսկական դիմանկարը:

Դուրեանի իրական դէմքը այլ էր...

«Սկիւտարի սոխակի» տարերքը քնարերգութիւնն էր: Բանաստեղծը 1867-1868-ին գրել է մէկական, 1869-ին՝ ութ, 1870-ին՝ երկու, իսկ 1871-ի մի քանի ամիսներին՝ 26 տաղ: 1867-ին հեղինակած միակ տաղը՝ «Իցի՛ւ թէ»-ն քնարական է: Ամենավերջինը՝ «Երեկոյեան բալն կը սողար բարդիլ խաւ», որ չկարողացաւ աւարտել, նոյնպէս քնարական է: Ուշարժան է այն, որ Դուրեան-քնարերգակի ձայնն ամբողջ ուժով հնչել է

⁴⁴ Տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդէս», 1967, № 4, էջ 213-218:

⁴⁵ Պետրոս Դուրեան, Երկերի ժողովածու երկու հատորով, հ. 1, Ինստիտուտի կողմից, Երեւան, 1971, էջ 6:

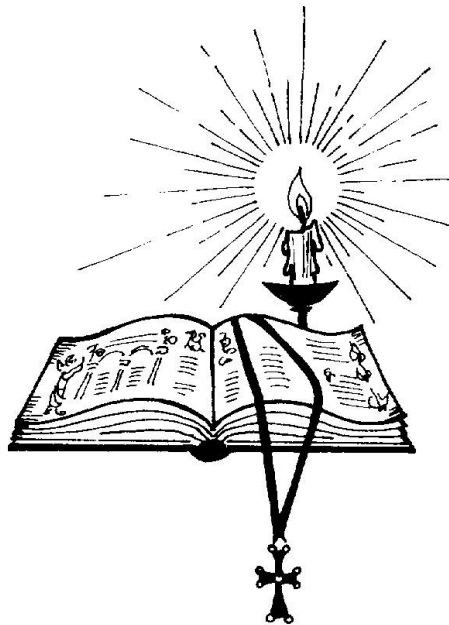
⁴⁶ Տե՛ս Ճաղարեան Ա., Պետրոս Դուրեան, Դէմքի վերականգնումը, Երեւան, 1971, էջ 18-20:

⁴⁷ Նոյն տեղում, էջ 9, 17:

1871-ին, իսկ մինչ այդ նա ստեղծել է առաւելապէս քաղաքացիական երգեր: Ճեմարանական տարիներին Ֆրանսերէնից թարգմանել է ութ թատերգութիւն, որոնցից յայտնի են Հիւկոյի «Թագաւորը զուարճանում է» դրաման եւ Շէքսպիրի «Մակբեթ» ողբերգութիւնը: Դրանցից բացի նա հայացրել է նաեւ Հիւգոյի «Ջահել աղջիկ» բանաստեղծութիւնը: Բոլոր այս թարգմանութիւնները չեն պահպանուել: Չեն պահպանուել նաեւ գրողի վիպական փորձերը: Գիտենք միայն, որ գրել է երկու վէպ, մէկը սիրային բովանդակութեամբ, միւսը՝ ինքնակենսագրական բնոյթի՝ «Վոսփորեան գիշերներ» խորագրով, որոնք այդպէս էլ մնացել են անաւարտ⁴⁸:

Դուրեանի «Սիրել»-ն ու «Դրժել»-ը, «Աճակ»-ն ու «Տրտունջ»-ը, «Զղջում»-ն ու «Հեծեծմունք»-ը, «Թրքունի» բոլոր ժամանակների հայ քնարերգութեան ամենաբարձր գագաթներն են, որոնց հանգամանօրէն անդրադառնալ այս յօդուածի սահմաններում՝ ցաւօք հնարաւոր չէ:

ՆԵՐՍԵՏ ԱՔԴ. ԱԼՈՅԵԱՆ

⁴⁸ Տե՛ս Պետրոս Դուրեան, Երկեր, Հայ դասականների գրադարան, Առաջաբանը, ծանոթագրութիւնները եւ բառարանը Ալ. Շարուեանի, Երեւան, 1981, էջ 5: